

Червоножка В. С.

ПРИЧИНИ ПОЯВИ ЕНАНТІОСЕМІЇ В СУЧАСНІЙ БОЛГАРСЬКІЙ МОВІ

У статті розглядаються причини появи явища енантіосемії в сучасній болгарській мові. Залежно від свого характеру вони поділяються на екстралінгвістичні та лінгвістичні. До першої групи належать особливості мислення первісних людей, прагнення до експресивного вираження думок, культурно-історичні фактори. Другу групу складають такі фактори, як протилежні значення словотворчих афіксів, морфологічний словотвір незалежно від значень словотворчих формантів, лексико-семантична індукція в парадигматичному та синтагматичному плані, фонетичні зміни. Вказується їхня роль на формування енантіосемічних мовних одиниць болгарської мови.

Під енантіосемією розуміється розвиток протилежних значень у семантичній структурі однієї мовної одиниці. Це досить незвичне явище порівняно з іншими лексико-семантичними процесами у мові (полісемією, антонімією, синонімією, омонімією) є маловивченим. Уперше воно було описане В. Шерцлем у 1883—1884 рр. [1], який дав і назву цьому явищу від грец. *enantios* «протилежний» і *setna* «знак». Але поглиблене вивчення енантіосемії починається лише з середини 70-х рр. XX ст., коли з'являються спеціальні дослідження, присвячені вивченню лексичних енантіосемів у російській (Л.І. Климова, Г.Н. Гочев, О.І. Смирнова), українській (Т.О. Федоренко) та німецькій (Г.В. Яцковська) мовах [2].

Метою цієї статті є визначення й аналіз тих факторів, що спричиняють до виникнення енантіосемії на лексичному та фразеологічному рівнях болгарської мови.

Причини, що зумовили появу енантіосемії в сучасній болгарській мові, залежно від свого характеру можуть бути поділені на дві великі групи: екстралінгвістичні (позамовні) та лінгвістичні (мовні). Спочатку розглянемо першу групу цих факторів.

1.1. Розвиток певної частини енантіосемічних фактів сучасної болгарської мови зумовлений **особливостями мислення первісних людей**. На цей фактор звернули увагу ще перші дослідники енантіосемії— В. Шерцль і К. Абель.

Мислення первісної людини будувалося на протилежностях. Навколишній світ сприймався як єдність протилежних начал, що втілювалося у міфах [3]. Уявлення і сформовані на їхній основі поняття про явища навколишньої дійсності були надзвичайно широкими і містили в собі полярність і співвідносність: для виокремлення певного поняття було необхідне порівняння з його

протилежністю. Все це разом фіксувалося в одному корені, що мав досить широке недиференційоване значення. Поступово при подальшому розвитку в таких словах формуються конкретніші значення, які можуть стати протилежними: *уда* «іти до певного місця, приходити, наближатися», «іти з певного місця, віддалятися»; *копая* «викопувати», «закопувати»; *роя*, *рия* «виривати, викопувати», «заривати, закопувати». Протилежні поняття, що виражають різні підходи, точки зору на одну й ту ж денотативну ситуацію, часто також передаються одним словом, що раніше мало ширше значення: *уча* «вчити», «вчитися»; *мириша* «пахнути», «нюхати»; *купец* «продавець», «покупець». Підтвердженням того, що ці значення розвинулись із колись дуже широкого значення, що включало і відповідні протилежні поняття, є те, що в ряді мов у відповідних слів також спостерігаються енантіосемічні значення. Протилежні значення «наближатися» і «віддалятися» подібно до болг. *уда* наявні і в семантичних структурах нім. *kotmen* [4], рос. *идти*. Значення болг. *роя*, *рия* «виривати», «заривати» характерні і для др.-англ. *diggen*, *deggen* «рити» [5]. Конверсивна протилежність, характерна для болг. *уча*, виражається значеннями енантіосемів у багатьох мовах: ср.-в.-нім. *lernen*, швед. *lara*, фр. *apprendre*, новогрец. *μαθωσω* та ін. [6] Значення «пахнути» і «нюхати» слова *мириша* поєднані і в семантичних структурах нім. *riechen* [7], а також япон. *hana* «квітка», «ніс». Різні ставлення особи до ситуації «купівля — продаж», що виражаються протилежними значеннями болг. *купец*, відображені й у семантичних структурах відповідних слів інших слов'янських мов: чес. *kupec*, польс. *kupiec*, укр. *купець*. Такі ж значення характерні і для давньорус. *купьць* [8]. Взагалі значення «продавати» і «купувати» поєднані в одному слові у багатьох мовах

світу, про що зазначає В. Шерцль: шотл. *cheibs*, ср.-в.-нім. *veilen*, араб. *sira* «купівля», «продаж» та багато інших [9].

1.2. Ще однією причиною, що веде до появи енантіосемії у болгарській мові як на рівні лексики, так і на фразеологічному рівні, є **емоційний фактор**, прагнення до експресивного вираження думок і почуттів. Пошук нових мовних засобів вираження експресії часто веде до вживання слова з позитивним значенням в іронічному контексті, де воно набуває протилежного основному змісту: *Знаєш, колко ми харесваш? Достатньо є да те погледна, за да изляза от равновесието*. При частотному вживанні в іронічних контекстах протилежний зміст може поступово стати частиною семантичної структури слова, оформившись у значення. Завдяки цьому процесові енантіосемічними в сучасній болгарській мові стали слова *браво* «для вираження схвалення, захоплення», ірон. «для вираження незадоволення, докору»; *доброжелател(ка)* «людина, що бажає комусь добра, яка дружно ставиться до кого-небудь», ірон. «людина, що намагається зашкодити комусь»; *подобие* «предмет, схожий на інший предмет», ірон. «предмет, дуже не схожий на певний зразок»; *подвизавам се* «виявляти себе у певній галузі суспільного життя», ірон. «здійснювати злочинну діяльність» та багато інших. Спостерігається і протилежний процес — вживання лайливих слів у позитивному значенні: *разбойник, пуст, ваджия* та ін.

Емоційний фактор, зокрема навмисне вживання мовних одиниць у значеннях, протилежних основному, справляє значний вплив і на розвиток енантіосемії на фразеологічному рівні: *постилам си/постеля си добре* «своєю поведінкою здобувати довіру, авторитет», ірон. «своїми вчинками створювати погане ставлення до себе»; *пребиваме се като две пари в кесия* «живемо багато», ірон. «живемо у бідності, нестатках».

Протилежні значення, що з'явилися у семантичних структурах слів та фразеологізмів завдяки прагненню до експресивнішого, нестандартного вираження думок, вражень, почуттів, є семантично похідними від основних значень. Такий спосіб утворення нових значень є різновидом лексико-семантичного словотвору. Як і при метафоричному та метонімічному перенесенні, які базуються на асоціаціях відповідно за схожістю й об'єктивним зв'язком, іронічне перенесення відбувається на основі асоціації за протилежністю.

Емоційний фактор має найбільший вплив на розвиток енантіосемії (спочатку мовленнєвої, яка потім стає фактом мови) сучасної болгарської мови.

1.3. У деяких випадках поява енантіосемії у болгарській мові викликана **причинами культурно-історичного характеру**.

Первинне значення іменника *хайдутин* є «роз-

бійник; людина, що зі зброєю в руках підстерігає у лісі, в горах людей, щоб їх обікрасти». На його основі шляхом звуження виникло ще одне значення — «зłodий, грабіжник». Ці значення слова *хайдутин* містять негативну оцінку відповідних соціальних явищ.

Після остаточної ліквідації болгарської державності з падінням Відінського царства у 1397 р. Болгарія на п'ять століть опинилася під владою Османської імперії. Протягом усього часу турецького владарювання на болгарських землях активно діяв гайдуцький рух як наймасовіша форма антиосманського опору. Представники цього руху йшли в ліси, у гори і нападали на багатих турків, представників турецької влади і тих, хто знущався з болгарських християн. Основною метою гайдуків було вселити віру в болгар, що вони не беззахисні, їхні дії були спрямовані на дестабілізацію османської влади на болгарських землях, обмеження свавілля проти християн. Тому цей рух мав надзвичайно широку підтримку в болгарському народі [10].

На основі того, що народні повстанці вели такий же потайний, «лісовий» спосіб життя, переховуючись від представників турецької влади, як і лісові розбійники, їх почали називати тим самим словом — *хайдутини*. Відповідно із формуванням нового значення у семантичних структурах членів словотворчого ряду *хайдутин, хайдушки, хайдутство, хайдутлук, хайдутувам* відбувається і докорінне переосмислення семантики зазначених слів. Нове значення слова *хайдутин*, як центрального у поданому словотвірному гнізді «народний повстанець, що під час турецького владарювання вів організовану боротьбу проти турків, переховуючись у горах та лісах», містить позитивну, на протигагу первинному, оцінку самотнього болгарського явища. У сучасній болгарській мові первинне значення іменника *хайдутин* має обмежену сферу вживання, а нове, енантіосемічне, є широковживаним і, крім того, використовується як термін на позначення відповідного явища болгарської історії [11].

Під впливом різних історичних подій формується й енантіосемічні значення у семантичній структурі іменника *братушка*. Під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр., результатом якої стало звільнення Болгарії з-під влади Османської імперії, так болгарське населення називало солдатів Російської імперії (від рос. *братишка*) на знак вдячності і поваги: *Ех, да са живи нашите братушки... Бе, право казваше дядо Лулчо: нас дядо Иван ще ни избави от иго агарянско!* (Ив. Вазов, Руска). Пізніше (особливо протягом соціалістичного періоду болгарської історії) так називали представників російського народу. Після розвалу Радянського Союзу і повалення комуні-

тичного режиму в країні відбувається переоцінка цінностей — досить тісні контакти з Росією та іншими країнами, республіками колишнього СРСР, певною частиною болгарського суспільства оцінюються як негативне явище в історії Болгарії. На основі цього формується енантіосемічне первинному значення у семантичній структурі слова *братушка* «фамільярна, іноді іронічна або зневажлива назва представників російського народу або народів колишнього Радянського Союзу»: *Навсякѣде е пълно с братушките*.

Іноді розвиток енантіосемії у болгарській мові зумовлений впливом літературної творчості болгарських письменників. Любен Каравелов для назви своєї повісті «*Маминото детенце*» («Мамине дитятко») використовує у трохі зміненому вигляді народнорозмовний фразеологізм *майчин син, бащин и майчин <син>*. Назва повісті поряд з іншим словосполученням, що зустрічається у тексті повісті — *мамини чедица*, є характерisticoю розбещених синів багатих батьків. У народнорозмовній болгарській мові фразеологізм *майчин син, бащин и майчин <син>* вживався у значенні «сильна фізично і смілива, рішуча людина»: *Как не се номери един майчин и бащин син да го добив, ами го оставят да се шири тоз душеядец мръсен!* (Д. Немиров, Братя). Після виходу у світ повісті Л. Каравелова цей фразеологізм починає вживатися і в «негативному» значенні «мамин синочок, мамій; розбещена людина», з відтінком презирства та іронії: *Как можаха да изгорят знаменита! Светините! Кой майчини синове са дръзнали? Дай ми ги да им извия шията!* (В. Геновска, Седем години). У сучасній болгарській мові даний фразеологізм ширше вживається у значенні «розбещена дитина, людина без моральних принципів», особливо у варіанті *майчин син*. Цьому сприяє й існування фразеологізму *мамино детенце*, який був уперше вжитий Л. Каравеловим й активно функціонує і в сучасній болгарській мові. Крім того, він має кілька варіантів: *мамини детенца, мамини дечица, мамини синчета* [12].

Тепер проаналізуємо лінгвістичні фактори, що призводять до формування протилежних значень у семантичній структурі однієї мовної одиниці.

2.1. У багатьох випадках поява енантіосемії на рівні лексики сучасної болгарської мови зумовлена **протилежними значеннями словотворчих морфем**, передусім префіксів. Цей фактор має найбільший вплив на виникнення протилежних значень у семантичній структурі одного слова у сфері дієслівної лексики. Не виражаючи самої дії, — цю функцію виконує коренева морфема, — дієслівні префікси вказують на спосіб виконання дії, уточнюють характер її здійснення, що може мати протилежні показники.

Численну групу складають болгарські енантіосемічні дієслова із префіксом *за-*, які позначають початковий та кінцевий, результативний фази певної дії: *забранвам/забраня* «починати/почати захищати», «захищати/захистити»; *задимявам/задимя* «починати/почати диміти», «наповнювати/наповнити димом»; *застрелвам/застрелям* «починати/почати стріляти», «вбивати/убити вогнепальною зброєю». Розвиток протилежних значень цих дієслів обумовлений значеннями префікса *за-*, серед яких є прямо протилежні «розпочинати якусь дію, починати здійснювати щось» і «досягати прямого результату дії, доводити дію до певного результату» [13]. Відповідні основи, від яких утворені за допомогою префікса *за-* такі дієслова, не є енантіосемічними.

Енантіосемія дієслів у болгарській мові, що виражають часові відношення початку та результату дії, може бути викликана і впливом інших словотворчих префіксів. Так, багатозначний дієслівний префікс *про-* має і протилежні значення, позначаючи початок та результат дії мотивуючого дієслова. Найчастіше він поєднується з мотивуючими дієсловами, на відміну від префікса *за-*, в одному із зазначених протилежних значень: результативному (*пробягвам/пробягам* «пробігати/пробігти», *продемонструвам* «демонструвати/продемонструвати», *прочитам/прочета* «прочитувати/прочитати») або початковому (*проглеждам/прогледам* «починати/почати бачити», *прохождам/проходя*, *провървявам/провървя* «починати/почати ходити»). Наявність у цього префікса значення «початковий фазис дії» є характерною особливістю болгарської мови. У деяких випадках він поєднується з однією і тією ж дієслівною основою у двох протилежних значеннях, в результаті чого з'являються енантіосемічні дієслова із префіксом *про-*: *прослушвам/прослушам* «починати/почати слухати», «слухати/прослухати когось, щось уважно з початку до кінця»; *просвиравм/просвирия* «починати/почати грати на музичному інструменті», «грати/програти музичний твір з початку до кінця»; *проработвам/проработя* «починати/почати працювати», «опрацьовувати/опрацьовувати».

Інші дієслівні префікси, що позначають часові відношення, мають менший вплив порівняно з префіксами *за-* та *про-* на утворення енантіосемічних дієслів із значеннями починальності та результативності певної дії. Зокрема, тут слід відзначити префікси *по-* (*подействуввам* «почати діяти», «подіяти»; *побягвам* «почати бігти», «втекти»; *помъквам/помъкна* «починати/почати тягти», «тягти/протягти деякий час»), *на-* (*набляжвам* *сел* *набляжа се* «починати/почати їсти скоромне після посту», «наїдатися/наїстися скоромного донесоччу»; *напалвам/напала* «запалювати/запалити», «па-

лити у достатній кількості, багато»), *раз-* (*разработвам/разработя* «починати/ почати працювати над чимось», «глибоко, в деталях досліджувати/ дослідити, вивчати/вивчити»). Крім основних сем починальності та результативності, ці префікси вносять у значення відповідних префіксальних дієслів і додаткові компоненти. Наприклад, префікс *на-* у *наблажвам се/наблажа се* в результативному значенні має ще компонент «дія виконана до повного насичення суб'єкта».

Крім фазисних протиставлень початку й закінчення дії, дієслівні префікси можуть позначати й інші протилежні характеристики здійснення якогось процесу. Префікс *по-*, крім часових відношень, може виражати і кількісні характеристики певної дії, в тому числі й протилежні «виконання дії в незначному, послабленому ступені», «виконання дії в повному обсязі»: *походвам/походя* «ходити/походити недовго», «ходити часто, донес-хочу»; *посявам/посяя* «сіяти/посіяти трохи або час від часу», «сіяти/посіяти повністю»; *погазвам/погазя* «недовго ходити/походити трохи (по снігу, калюжах тощо), топтати/витоптати трохи (квіти, траву тощо)», «топтати/витоптати все повністю»; *покосявам/покося* «косити/покосити трохи або час від часу», «косити/скосити все повністю».

Префікси, що позначають просторові відношення дій, можуть виражати протилежні напрями, в яких здійснюється певний процес. Зокрема, префікс *из-* поряд з іншими має значення «виконання певної дії, спрямованої з середини чогось назовні» і «виконання певної дії, спрямованої в середину чогось»: *издувам/издуя* «робити, щоби щось еластичне (кулька, м'яз) збільшило свій об'єм, заповнюючи його повітрям, водою або напружуючи», «випускати повітря з чогось, зменшуючи його об'єм».

Префікс *из-*, що виражає якісну характеристику дії, приєднуючись у значенні «набуття нової якості через дію, означену основним дієсловом» [14], може доводити до дієслівної енантіосемії у болгарській мові, переосмислюючись у протилежних напрямках — набуття нової якості у позитивному або негативному (тут фактично втрата позитивної якості) планах: *израждам се/изрода се* «змінюватися, втрачаючи властиві якості і набуваючи нових, які погіршують мою сутність (про рід, покоління, породу, сорт тощо)», «родити багато, рясно (переважно про рослини)»; *изчовечвам се/изчовеча се* «втрачати/втратити людяність, свої моральні якості, розбещуватися», «ставати/стати добрішим, людянішим».

В окремих випадках дієслівні префікси в деяких значеннях **не беруть прямої участі в утворенні протилежних значень** префіксальних дієслів. Це відбувається тоді, коли безпрефіксна дієслівна основа вже пов'язана з тим чи іншим

способом виконання дії і префікс в одному із своїх значень лише посилює, повторює значення безпрефіксної основи [15]. Наприклад, основним значенням безпрефіксного дієслова *нижа* є «протягувати нитку, мотузку, дріт та ін. через однорідні предмети» [16]. Префікс *из-*, поєднуючись із цією основою у значеннях «виконання певної дії, спрямованої з середини чогось назовні» та «досягнення чогось через дію, виражену основним дієсловом», лише в значенні «знімати/ зняти щось на низане» надає дієслову *изнизвам/изнижа* (форма недоконаного виду утворена від форми доконаного за допомогою суфікса *-ва-*) спрямованості, що не властива безпрефіксній основі, а в значенні «нанизувати/нанизати багато чи все до кінця» лише посилює протилежну вищезгаданій спрямованість, що характерна для значення безпрефіксного дієслова. Тому у формуванні одного з антонімічних значень («нанизувати/нанизати все до кінця») дієслова *изнизвам/изнижа* він бере опосередковану участь.

Подібне спостерігається і в семантичній структурі енантіосемічного дієслова *изсадявам/изсадя* «садити/посадити багато або все», «виймати/вийняти з коренем рослину». Певної спрямованості дії префікс *из-* надає лише у другому значенні, а в першому тільки посилює характерну для безпрефіксного дієслова *садя* «садити». Дієслову *размесвам/размесея* «розмішувати/розмішати», «оформлювати/оформити тісто на окремі одиниці для випікання» префікс *раз-* у другому значенні надає нового змісту, приєднуючись із значенням «результат дії, що розділяє об'єкт на складові частини». У першому ж він лише семантично дублює значення мотивуючого дієслова *месея* «мішати; місити», надаючи йому більшої інтенсивності. У таких дієсловах лексичне значення префікса в одному з протилежних дієслівних значень є надмірним, зайвим, воно збігається з лексичним значенням мотивуючої основи дієслова. Відповідні значення префіксів не є протилежними (в енантіосемічному дієслові *размесея* префікс *раз-* має значення «інтенсивна дія з результатом, що охоплює весь об'єкт», «результат дії, що розділяє об'єкт на складові частини» [17], при утворенні дієслів *изнижа*, *изсадя* префікс *из-* приєднується у значеннях «досягнення чогось через дію, виражену основним дієсловом», «виконання певної дії, спрямованої з середини чогось назовні» [18]). Енантіосемія таких префіксальних дієслів виникає, з одного боку, за рахунок певної спрямованості, що виражається значенням безпрефіксного мотивуючого дієслова, а з іншого — протилежної спрямованості, що надається новоутвореному дієслову значенням словотворчого префікса.

Енантіосемія деяких якісних прикметників болгарської мови також може бути викликана про-

тилежними значеннями словотворчих афіксів — суфіксів та префіксів. Протилежні значення прикметника *болнав* «хворобливий; хронічно хворий», «легко хворий», утвореного за допомогою суфікса *-ав* від прикметника *болен* «хворий», обумовлені протилежними значеннями суфікса *-ав* «надмірний вияв ознаки», «неповний, частковий вияв ознаки», що виражає кількісну характеристику певної ознаки.

За допомогою суфікса *-кав* у болгарській мові утворюються прикметники від дієслів: *сипкав* «розсипчастий, сипкий» від *сипя* «сипати», *лепкав* «липкий, клейкий» від *лепя* «клеїти» та ін. Прикметник *сладникав* утворений від дієслова *сладня* «мати солодкуватий присмак» і має основне значення «солодкуватий, солодкий незначною мірою»: *Чиновниците Пешее и Нешев пътуваха с влака за град Т. ...Поръчали бяха закуски и бутлика сладникаво вино* (П. Незнакомое). У цьому значенні суфікс не несе додаткового семантичного навантаження, а має лише граматичне значення і слугує для утворення слова іншого лексико-граматичного класу. Крім цього значення, прикметник *сладникав* має і енантіосемічне йому «нудотно-солодкий, надмірно солодкий»: *Мине край някоя лавка [шофьорът] и се нареди на безконечна опашка за сладникава лимонада, след която ще му залепнат устните от жажда* (Бл. Димитрова, Пътуване към себе си). У цьому випадку суфікс *-кав* виражає надмірно виявлену ознаку. У другому значенні прикметник *сладникав* вживається значно частіше. Отже, проаналізувавши появу енантіосемії у семантичній структурі цього слова, можна дійти висновку, що, як і в дієсловах *изнижа*, *изсадя*, *размеся*, словотворчий формант лише в одному із значень бере безпосередню участь в утворенні протилежних значень прикметника, в іншому випадку на розвиток енантіосемії впливає значення твірної основи.

Префікс *въз-*, приєднуючись до якісних прикметників, виражає частковий вияв ознаки: *въззелен* «зеленуватий», *възгорчив* «гіркуватий», *възкисел* «кислуватий», *възблед* «блідий» [19]. Але у сучасному болгарському мовленні у складі прикметників, що позначають смакові відчуття, цей префікс дуже часто (частіше, ніж у вищезгаданому значенні) вживається у протилежному значенні і означає «надмірно виявлена ознака». Зокрема, *възкисел* вживається перш за все у значенні «кислий понад міру, дуже кислий». Енантіосемія таких прикметників розвинулася за останній час і ще не зафіксована у словниках та граматиках болгарської мови. Подібне явище у сфері прикметників, що позначають смакові відчуття, спостерігається і в сучасній українській мові, наприклад, *кислуватий борщ* «кислий більш, ніж треба», *солонуватий оселедець* «надміру солоний»

(суфікс *-уват-* указує, за традиційним визначенням, на неповний вияв ознаки [20]).

2.2. Значна частина енантіосемічних дієслів болгарської мови з'явилася в результаті **дериваційних процесів незалежно від значень словотворчих морфем**.

Характерним для болгарської мови є те, що від кожного дієслова доконаного виду можна утворити дієслово недоконаного виду за допомогою одного з таких суфіксів: *-а-*, *-я-*, *-ва-*, *-ава-*, *-ява-*, *-ува-* (*седна* — *сядам*, *кажа* — *казвам*, *сторя* — *струвам*). Утворені таким чином недоконані дієслова складають третю дієвідміну [21].

У результаті приєднання суфікса *-ва-* до однокореневих дієслів доконаного виду, що виражають дію, пов'язану з набуттям певної якості, і розрізняються тільки за категорією перехідність/неперехідність, з'являються енантіосемічні дієслова недоконаного виду: *оглушавам* у значенні «ставати глухим» утворене від неперехідного дієслова *оглушея* «стати глухим», а в значенні «робити глухим» — від перехідного *оглуша* «зробити глухим». Так само дієслово *разхубавявам* у значенні «ставати красивим, гарним, кращим, ніж був» є похідним від *разхубавея* «стати гарним, кращим», а в значенні «робити, щоб став кращим» — від *разхубавя* «зробити, щоб став кращим». Такі дієслова виражають конверсивну протилежність, позначаючи одну й ту саму денотативну ситуацію з різних боків: *И тая млада столица всеки ден расте, разхубавява...QAB*. Вазов, Пътни бележки); *Тя [рекичката] разхубавява еднообразния пейзаж на равнината* (Ивайло Петров, Нонкината любов). Але на відміну від інших енантіосемічних дієслів, що виражають конверсивну протилежність (наприклад, *забагрям/забагря* «поступово забарвлювати/забарвити у червоний (чи близький до нього) колір», «поступово набувати/набути червоного (чи близького до нього) кольору»), енантіосемія таких дієслів спостерігається лише у формі недоконаного виду, бо форми доконаного виду мають різне формальне вираження — розрізняються суфіксами *-е-* та *-и-* у своєму складі (*оживея* — *ожив-е-и*, *оживя* — *ожив-и-и*). У словниках болгарської мови такі дієслова подаються як омоніми, хоча і мають багато спільного у своїй семантиці.

Лексичне значення слова визначається на основі трьох факторів: 1) співвіднесеності слова з предметним класом (денотативний аспект), 2) зв'язку слова з поняттям (сигніфікативний аспект), 3) взаємовідношень лексичних одиниць як елементів лексичної системи (функціональний аспект) [22]. Функціональний аспект на рівні лексичної та фразеологічної семантики є парадигматичними та синтагматичними відношеннями слів та фразеологізмів: між значеннями мовних оди-

ниць цих рівнів встановлюється спільне й відмінне, на основі цього вони об'єднуються в різні типи, впливають одна на одну.

2.3. Третім лінгвістичним фактором, що зумовлює появу енантіосемії в болгарській мові, є семантична аналогія. Оскільки у цій статті на її позначення ми використовуємо термін лексико-семантична індукція в парадигматичному та синтагматичному плані, запропонований Цв. Карастойчевою: «Терміном індукція називаємо явище, яке є поєднанням даного слова з новим значенням під впливом іншої лексеми, з якою перша пов'язана в парадигматичному або синтагматичному плані як член одного й того ж семантичного або ситуативно-комунікативного об'єднання. У першому випадку індукція виступає по вертикальній осі семантичного простору, а в другому — по горизонтальній» [23]. Цей процес найяскравіше проявляється у розмовній мові, особливо у сфері емоційної лексики.

2.3.1. **Лексико-семантична індукція в парадигматичному плані.** Одним із типів такої індукції є синонімічна деривація. Суть її, з погляду нашої проблеми, полягає в тому, що якщо слово (фразеологізм) стало енантіосемічним, то під його впливом у семантичних структурах членів того самого синонімічного ряду також можуть розвинути відповідні енантіосемічні значення. Це явище спостерігається у семантичних структурах слів *харамия* і *хайдук*, які поряд зі словом *хайдутин* входять до одного синонімічного ряду, центром якого є слово *разбойник*. Набувши під впливом певних історичних подій, про що було зазначено вище, енантіосемічного значення «народний захисник, який боровся проти іноземних поневолювачів», яке є нині головним, слово *хайдутин* стає центром нового синонімічного ряду. Під впливом синонімічних взаємовідношень з *хайдутин* іменники *харамия* «розбійник» і *хайдук* «людина, що ховається в лісі або горах і обкрадає людей», також набувають значення «народний захисник, гайдук» і стають членами нового синонімічного ряду: *Мургаши є бил в онова време, в героическата епоха на българина роб, люлка и свърталище на юнаците: планинските хайдуци наши там са намирали прибежище* (Ив. Вазов, Пътни бележки); *Те се отправиха към Балкана — крило на харамии и юнаци, откакто се помни българското име* (Д. Спространов, Охридска пролет). Однак порівняно із *хайдутин* для слова *хайдук* значення «народний захисник» є застарілим, у сучасній болгарській мові воно вживається зі значенням «розбійник». Слово *харамия* є застарілим в обох протилежних значеннях, у значенні «народний захисник» найчастіше зустрічається у народних піснях і художніх творах письменників ХІХ — поч. ХХ ст., найпізніше у поезії Н. Вапца-

рова [24]. Це зумовлено тим, що слово *хайдутин* стало основним на позначення відповідного поняття і має термінологічний характер.

Іменник *хубостник*, який тепер має лише значення «негідник», є дериватом від *хубост* «краса», і первинне значення цього слова було «красень». Під впливом синонімічних зв'язків з цим словом значення «негідник» формується і в семантичних структурах іменників *хубавец* і *красавец*, які стають енантіосемічними. За аналогією з іменником *хубостник* значення «негідник» отримує і запозичення з грецької мови *пангалозин*, *палангозин*, яке походить від прикметника *παυμалоζ* «дуже гарний, прекрасний» [25].

Шляхом синонімічної деривації можуть розвинути енантіосемічні значення і в семантичних структурах фразеологізмів. Так, фразеологізм *добър (прав, широк) ти път* «забирайся, йди, куди хочеш» раніше вживався як побажання щасливої дороги. Часто використовуючись в іронічних контекстах, він набув енантіосемічного значення, що є нині для нього основним. Подібно до нього набули протилежних первинним значень і фразеологізми *широко ти ливаде* (діалектизм) і *на добър ти час*, які перебувають з ним у синонімічних відношеннях.

Фразеологізм *голяма работа* має вихідне значення «щось суттєве, видатне»: — *Не вярвам херцеовците да могат да направят голяма работа* (Ив. Вазов, Под игото). Поряд з ним розвивається на основі іронії й енантіосемічне «щось несуттєве, дріб'язкове, яке не варте, щоб говорилося про нього»: — *Е, де! — засмя се Трифон. — Голяма работа, че съм казал две думи. Ни с Милка сме приятели, тя не ми се сърди* (А. Гуляшки, Село Ведрово). Аналогічне спостерігається і в семантичній структурі фразеологізму *голямо чудо*, що є синонімом до *голяма работа*. Вони виступають синонімами і в нових енантіосемічних значеннях: *Перчат се, че са ходили на хаджилък и станали баро-гаджо!... Брей, голямо чудо! И Йорги може! Щом има пари — може!* (Д. Немиров, Братя). У сучасній болгарській мові фразеологізм *голямо чудо* вживається виключно у значенні «щось незначне, дріб'язкове». У первинному значенні «щось непересічне, визначне» він зустрічається в народних піснях: *Триста му песни изпяла, / Ни веднаж; не го отгна. / Щом го Марийка отгна, — / Да видиш чудо голямо! — / Камъче дете станало...*

2.3.2. **Лексико-семантична індукція в синтагматичному плані.** Енантіосемічна мовна одиниця може стимулювати розвиток протилежного наявного значення в семантичній структурі мовної одиниці, з якою вона синтагматично пов'язана, тобто виступає в одному контексті. Так, іменники *хайдутин*, *разбойник*, *харамия*, *хайдук* у зна-

ченні «розбійник» досить часто як суб'єкти дії сполучаються з дієсловом *върлувам* «безчинствувати», формуючи разом з ним предикативний центр речення: *Досега разбойниците върлуваха повече из балкана, но сега са тръгнаха вече и по полето и дръзко нападнат мирните наши люде по пътищата* (Д. Талев, Илинден). Набувши енантіосемічного значення «народний повстанець», іменник *хайдутин* по синтагматичній лінії впливає на розвиток протилежного первинному значення «здійснювати подвиги» дієслова *върлувам*, яке семантично співвідноситься зі значенням «народний повстанець»: *В детството на Ботев единствени защитници на масата на бедните бяха хайдутите, които върлуваха в Балкана и се появяваха в околностите на Калофер* (Г. Бакалов). Компоненти предикативного ядра є взаємозалежними і перебувають у стані нестійкої рівноваги [26]. У цьому випадку при семантичній деривації підмет є головним елементом синтагми, а присудок — залежним від нього.

Отже, енантіосемічними мовні одиниці можуть ставати завдяки морфологічному словотвору (перший і другий лінгвістичні фактори за нашою класифікацією) та лексико-семантичному словотвору. В останньому треба розрізняти два його види: перенесення назви, яке відбувається на основі зв'язку за протилежністю, та семантичну індукцію в парадигматичному та синтагматичному плані. Перший вид лексико-семантичного словотвору зумовлений дією емоційного фактора: на основі іронії первинне значення стає базою для формування протилежного йому похідного значення (*доброжелател* «доброзичливець» → «недоброзичливець»). При семантичній індукції у парадигматичному та синтагматичному плані нове енантіосемічне значення не мотивується первинним, а залежить від семантичного впливу іншої мовної одиниці (*хайдутин* (S) «розбійник» — *върлувам* (P) «безчинствувати», тому *хайдутин* (S) «народний повстанець» → *върлувам* (P) «здійснювати подвиги»). Різні види перенесення назв також залежать від парадигматичних та синтагматичних відношень мовних одиниць [27], але тут дериваційний процес не виходить за межі семантичної структури мовної одиниці (мотивуюче → похідне значення). Щоб відбулася лексико-семантична індукція, потрібен контакт різних мовних одиниць одного семантичного об'єднання або комунікативного цілого.

2.4. Ще одним фактором, який може привес-

ти до виникнення енантіосемії, є **фонетичні зміни**. У результаті тривалого функціонування у мові різні за звучанням слова з протилежними в якомусь плані значеннями можуть стати фонетично однаковими. У болгарській мові цей шлях виникнення характерний для двох енантіосемів — *вреден* та *спорен*. Прикметник *вреден* у значенні «який завдає шкоди, збитків» походить від ст.-сл. *врѣдѣнь*, що є утворенням від *врѣдѣ* «шкода, біда, нещастя», а *вреден* у значенні «здібний, гідний для роботи» є похідним від ст.-сл. *радѣнь*, праслов. **rędъ* і зближується за походженням з *ред* «порядок». *Спорен* у значенні «який удається, ладиться; успішно йде» походить від ст.-сл. *споры* «достаток, лад, успіх у чомусь», а це, у свою чергу, — від індоєвропейського кореня **sp(h)-d-r* «досягати успіху, процвітати», а в протилежному значенні «який не вдається, не йде» є похідним від ст.-сл. *споръ* [28]. Слід зазначити, що цей фактор має зовсім незначний вплив на розвиток енантіосемії як семантичного явища у болгарській мові.

Проаналізувавши причини, що ведуть до появи енантіосемії на рівні лексики та фразеології сучасної болгарської мови, можна дійти висновку, що поява енантіосемічних значень у семантичних структурах болгарських слів та фразеологізмів є частковим виявом загальних процесів у мові, спрямованих на збагачення лексичної та фразеологічної сфери за рахунок власних матеріальних ресурсів.

Найбільший вплив на розвиток енантіосемії в болгарській мові на сучасному етапі має емоційний фактор. У сфері дієслівної лексики визначальними відносно появи протилежних значень у семантичній структурі одного слова є дериваційні процеси і протилежні значення словотворчих морфем, передусім префіксів. Найчастіше протилежними виступають значення префіксів, що передають часові відношення початку та завершення певної дії (*за-*, *про-*, *по-*, *на-*, *раз-*), рідше префіксів, що виражають кількісні (*по-*), просторові (*уз-*) та якісні (*уз-*) характеристики.

Такі фактори, як особливості мислення первісних людей та прагнення до експресивного вираження думок (частково), надають універсальності енантіосемії як семантичному явищу, бо відповідні семантичні відношення спостерігаються між значеннями певних слів різних мов. Лінгвістичні причини та фактори культурно-історичного характеру визначають специфіку цього явища у болгарській мові.

1. Шерцль В. О словах с противоположными значениями (или о так называемой энантиосемии) // Филологические записки.— Воронеж, 1883.— Вып. 5-6.— С. 1-39, 1884.— Вып. 1 — С. 42-84;

2. Климова Л.И. Антонимичные значения полисемантических слов в современном русском языке: АКД.— Л., 1975.— 22с.; Гочев Г. Н. Энантиосемия в современном русском литературном языке: АКД.— Велико Търново, 1977.— 27с;

- Смирнова О.И. Проблема энантиосемии в исторической лексикологии: АКД.— М., 1976.— 26с.; Федоренко Т.А. Энантиосемия в современном украинском языке: АКД.— К., 1989.— 17с.; Яцковская Г.В. Энантиосемия в современном немецком языке: АКД.— М., 1977.— 16с.
3. Мосенкіс Ю.Л. Теоретичні аспекти поглибленого діакронічного дослідження основної лексики.— К., 1997.— С 71-72.
4. Яцковская Г. В. Зазн. праця.— С. 9.
5. Шерцль В. Зазн. праця.— С. 17.
6. Шерцль В. Там само.— С. 27.
7. Яцковская Г. В. Противоположные значения в семантике одного слова // Сборник трудов МГПИ им. Ленина «Вопросы лексики, грамматики и фонетики немецкого языка».— М., 1974.— С. 196.
8. Маркарьян Н.Е., Байрамова Л.К. Некоторые причины семантического расхождения генетически родственных слов в славянских языках // Учёные записки Казанского гос. у-та.— 1962.— Т. 122, кн. 5.— С. 120.
9. Шерцль В. Зазн. праця.— С. 19.
10. История на България / Под ред. на чл. кор. проф. Басил Гюзелев,— София, 2000.— С. 107-108.
11. Ничева К. Хайдутин и харамия // Български език.— Год. VII, 1957.— Кн. 4.— С. 377.
12. Македонска Цв. Към въпроса за изграждането на фразеологичната система на българския книжовен език // Славистичен сборник. По случай VI Международен конгрес на славистите в Прага.— София, 1968.— С. 146-147.
13. Речник на българския език.— Т. 5.— София, 1987.— С. 122.
14. Там само.— Т. 6.— София, 1990.— С. 56.
15. Соколов О. М. О значении и функциях русских глагольных префиксов // Труды Томского гос. у-та им. Куйбышева.— 1964.— Т. 174.— С. 10-11.
16. Съвременен тълковен речник на българския език / Отгов. ред. С. Буров.— 2 изд., прераб. и доп.— Велико Търново, 1995.— С. 702.
17. Там само.— С. 982.
18. Речник на българския език.— Т. 6.— София, 1990.— С. 56.
19. Съвременен тълковен речник на българския език / Отгов. ред. С. Буров.— 2 изд., прераб. и доп.— Велико Търново, 1995.— С. 140.
20. Грищенко А.П. та ін. Сучасна українська літературна мова.— 2-ге вид., перероб. і доп.— К., 1997.— С. 288.
21. Стоянов Ст. Граматика на българския книжовен език.— София, 1993.— С. 338-339.
22. Звезинцев В. А. Семасиология.— М., 1957.— С. 145—146; Головин Б. Н. Введение в языкознание: Учеб. пос.— 4-е изд., испр. и доп.— М., 1983.— С. 55-56.
23. Карастойчева Цв. Лексико-семантична индукция в плана на парадигматиката // Български език.— Год. XXXV, 1985.— Кн. 4.— С. 385.
24. Ничева К. Зазн. праця.— С. 337.
25. Филипова-Байрова М. Гръцките заемки в съвременния български език.— София, 1969.— С. 60, 135.
26. Скепская Г.И. Введение в синтагматику.— М., 1979.— С. 38.
27. Кудрявцева Л.А. Моделирование динамики словарного состава (на материале лексических новаций русского языка): АДД.— К., 1992.— С. 16—17.
28. Балкански Т. Явлението энантиосемия в съвременния български език // Български език.— Год. XXIX, 1979.— Кн. 2.— С. 118.

Chervonozhka V, S.

REASONS OF FORMATION OF ENANTIOSEMY IN MODERN BULGARIAN

The article examines the reasons of formation of enantiosemy in modern Bulgarian. They are divided into extralinguistic and linguistic depending on their nature. The features of the primitive thinking, the aspiration for nonstandard expression of thoughts, the cultural-historical factors belong to the first group. The second group consists of such factors as opposite meanings of word-formative affixes, morphological word-formation irrespective of meanings of derivational morphemes, lexico-semantic induction in paradigmatic and syntagmatic respect, phonetic changes. The article points out their role on the formation of enantiosemy language items in Bulgarian.